

K POČÁTKŮM EMPIRICKÉHO VÝZKUMU FÁM

Kateřina Soukalová

Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií, Pracoviště historické sociologie,
U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, Česká republika
e-mail: katerina.soukalova@fhs.cuni.cz

Abstrakt

Příspěvek se zabývá empirickým výzkumem fám v první polovině 20. století. V tomto období byly prováděny stěžejní experimenty, které ovlivnily empirický výzkum v následujících letech, a to nejen v dané oblasti. Poukazováno je na spojitost takto zaměřených výzkumů s oblastí forenzní psychologie, konkrétně s výzkumem paměti, vnímání a přijímání informací, a to proto, že v této době byla fáma považována za zkreslenou informaci. Příspěvek následně odhaluje nejvýznamnější výzkumy a mapuje jejich stopy v následující vědecké diskuzi. Nadto osvětluje na tu dobu raritní názory několika málo sociologů, kteří nahlíželi na fámy jako na problém čistě kolektivního rázu. Přestože dnešní sociálněvědní výzkum již nepovažuje fámou za zkreslenou informaci, výzkumy v prvních desetiletích 20. století jsou pozadím dnešních poznatků o této navýsost závažné problematice.

Úvod

V dnešní informační společnosti jsme svědky toho, že se k nám dostávají protichůdné informace z několika zdrojů. Právě takováto situace nejasnosti, kdy nevíme, kterým z nich uvěřit, dává vzniknout fámám, druhu informace týkající se aktuálních záležitostí, která nebyla oficiálně potvrzena [10] či ověřena [6], [15]. Předpokladem pro vznik fámy je důležitost jevu, o kterém vypovídá, a nejasnost či nedostatek spolehlivých informací o témže jevu. Spolehlivost informací přitom souvisí s množstvím oficiálních zdrojů a především se stupněm důvěry v ony zdroje. Fámy se tak objevují zejména proto, že lidé mají potřebu hledat vysvětlení určitých událostí, které nemusejí být totožné s tím, co hlásají oficiální sdělovací prostředky, jež často přinášejí informace, které se posléze ukáží být jako nepravdivé, zkreslené, neúplné či vytržené z kontextu, a proto se kolektiv uchyluje k těm oficiálně nepotvrzeným, tedy k fámám.

Vědecké výzkumy a studie o fámách jakožto specifickém společenském problému vznikaly až s počátkem 20. století, přičemž tehdy byla fáma vnímána jako zkreslená informace, v době 2. světové války pak jako něco, co je potenciálně nebezpečné a pro národní bezpečnost a společenskou morálku ohrožující. Zkoumání fámy v laboratorních podmínkách má své kořeny v experimentálních pracích o paměti a výpovědi z první poloviny 20. století. Má tak jasnou spojitost s vývojem forenzní psychologie, která na svém počátku prováděla experimenty, v nichž zkoumala spolehlivost svědeckých výpovědí. Výzkumná fáze psychologie výpovědi spočívala v jednoduchých laboratorních experimentech, které simulovaly utváření svědeckých výpovědí. Tato fáze zkoumala vnímání, zapamatování a reprodukování experimentálně kontrolovaných informací [5, s. 351]. Fáma tak byla spojována se svědectvím a psychologickou validitou svědecké výpovědi jakožto důkazu v soudním procesu. Její spolehlivost přitom závisela na přesnosti, s níž je tvrzení šířeno, tedy i na přesnosti sdělení získaného od prvního člena v procesu šíření, o němž se předpokládá, že to či ono skutečně viděl nebo slyšel [8, s. 1]. Právě takovýto faktor je aktuální v otázce svědecké výpovědi a je tak zřejmé, že se forenzní psychologie v této oblasti potýká i s problematikou fám.

Príspevek se zaměřuje na nejdůležitější práce, které ve sledované době na poli této problematiky vznikly. Zejména poukazuje na těsnou spojitost těchto výzkumů s rozvojem forenzní psychologie a rovněž na to, že na rozdíl od současných definic byla ve sledované době fáma vnímána jako zkreslená informace. Postupně jsou pak představeny experimenty, které si kladly za cíl popsat a poznat schopnosti lidské paměti ve vztahu k výpovědi a které poukazovaly na významnou míru jejího selhávání a zkreslování. Na zjištěné poznatky posléze navazovaly dnes již klasické experimenty Allporta a Postmana, jimž je věnována značná část příspěvku, a to zejména z toho důvodu, že jejich závěry byly (a jsou) široce diskutovány a následnými experimenty testovány. Mimoto je pozornost věnována ojedinělým názorům tehdejších sociologů, kteří fámu odlišně od psychologicky zaměřených kolegů vnímali jako čistě kolektivní fenomén. Cílem příspěvku je pak představit vývoj empirického výzkumu fám v první polovině 20. století, který se stal základem pro vědecké zkoumání nejen této problematiky v dalších dekádách. Ambicí příspěvku je přehledným způsobem uspořádat problematiku sledovaného období, konkrétně pak nejdůležitější experimenty, jež na tomto poli byly podniknuty, tak, aby český čtenář získal ucelený přehled jak o této problematice, tak o výzkumech jí se týkajících.

1 Sternovy experimenty a počátky výzkumu zkreslování informací

Podle amerického psychiatra Bernarda Harta byl prvním, kdo se experimentálně zabýval hodnotou výpovědi jako důkazu Alfred Binet (1900), který při svých výzkumech využíval obrázkové testy a zkoumal, do jaké míry je po uplynutí určité doby přesný jejich popis. Zkoumal tak v podstatě i schopnosti paměti a její přesnost. V tomto směru ho následoval William Stern [19, s. 271n], jenž zkoumal právě problematiku psychologického aspektu výpovědi. Sternovy experimenty probíhaly tak, že porovnával a vyhodnocoval probandovy výpovědi se skutečným stavem. Tak například probandům ukazoval obrázky a po předem určeném časovém úseku (v rozmezí okamžité odpovědi až po několik týdnů) se jich tázal na různé detaily. Své závěry shrnul do těchto stupňů přesvědčení v procesu výpovědi – kompletní nejistota, váhání, jistota a potvrzení. Experimenty ukázaly, že naprosto správně podané zprávy nejsou pravidlem, nýbrž výjimkou. Samotné zkreslení se totiž objevuje již v prvotní percepci obrázku, neboť velké části detailů si probandi vůbec nevšimli, navíc čím více uběhlo času od experimentu, tím se jejich výpověď stávala čím dál tím méně přesnou a zkreslení bylo zdatnější. Stern přiznával, že nemalou roli mohlo hrát prožití podobné situace, s níž si jí proband mohl v mysli připodobnit, dále inteligence a úroveň schopnosti vyjadřování, naopak žádný rozdíl nepostřehl v otázce pohlaví [20, s. 7, 9].

Stern takto podnikl několik experimentů na poli předávání a zkreslování informací. Přestože byl psychologem, jeho výzkumy jsou relevantní jak pro poznání vývoje kognitivních schopností, tak i paměti, rovněž přináší důležité poznatky pro právní a soudní oblast. Stern si ve svých experimentech kladl otázky, do jaké míry může být svědectví považováno za objektivní fakt a jeho zjištění se týkala především schopnosti paměti – zjistil, že prakticky veškerá svědectví jsou ovlivňována pamětí a její funkcí. Jakékoliv chyby jsou natolik integrální součástí paměti, že ani přísaha není ochranou před její omylností [20].

2 Fáma jako zkreslená informace

Sternův experiment se stal základem vědeckého vysvětlení fámy a ustanovil ji jako předmět sociálních věd. Následující výzkumníci šli ve Sternových šlépějích a rozvíjeli další parametry paměti, ovšem stejně jako Stern nahlíželi na fámu jako na nesprávně namířenou, zkreslenou zprávu, která se stává více chybnou tím, jak se čím dál tím více šíří.

Pro Harta [8] jsou výsledky těchto experimentů důležité co do jejich praktické hodnoty a důležitosti pro psychologii svědecké výpovědi. Podle něj zejména právníci musí dbát těchto

poznatků a mít o tuto problematiku zájem. Psychologie svědectví totiž zahrnuje nejenom problematiku paměti, ale i vnímání, přičemž oba prvky dosti závisí na osobnostních vlastnostech jedince, neboť každý jedinec může informace odlišně interpretovat i odlišně přijímat, například skrze jeho již nabyté znalosti, postoje, názory či zájmy. Člověk má navíc tendenci k egocentrismu a k přeceňování detailů, které ho zajímají, přičemž ty další naopak opomíná.

Formování výpovědi probíhá skrze tři kroky: percepci, vzpomínání a podávání zprávy. To, co přijímáme, je ovlivněno tím, co si pamatujeme jako relevantní zkušenost z minulosti. Schopnost vzpomenout si je závislá na percepci, ale i na slovních výrazech, jimiž si udržujeme situace v mysli. Podávání zprávy pak závisí na schopnosti vyjádřit se i na účelu komunikace. Tato problematika byla pečlivě prozkoumaná Frederikem Bartlettem [2], který podnikl několik experimentů v oblasti zkreslení a percepce. Autor tvrdí, že paměť se začne zkreslovat ihned po percepci, největší roli přitom hraje očekávání a postoje. Bartlettovy experimenty probíhaly tím způsobem, že dával probandům přečíst historiky a po uplynutí časového intervalu (v rozmezí několika minut až měsíců) mu ji měli co nejpřesněji převyprávět. Zjistil ale, že prakticky nikdo si nedokáže nic zapamatovat naprosto přesně. Testované osoby vždy zkreslovaly tak, aby pro ně byl obsah co nejpochoptitelnější a v mysli co nejuchopitelnější. Na percepci i na reprodukci měly vliv struktury předchozích znalostí a zkušeností, které také ovlivňují způsob, jakým je informace předávána dál. Bartlett [2] ze svých experimentů vyvodil tři hlavní druhy zkreslení – všeobecné zjednodušení, jež je dáno zejména vynecháváním detailů, které se zdají být nepodstatné, a to kvůli snaze o co nejsouvislejší historiku či kvůli familiárnosti s protějškem. Dále se setkáváme s trvajícím racionalizací jak celé historiky, tak i jejich detailů, a to až do té doby, než její forma bude snadno uchopitelná pro každého jednotlivce. A nakonec je zde tendence určité události být dominantnější do té míry, že se stane středobodem, jádrem všech ostatních, které se kolem ní posléze seskupí.

Stejně tak Hart [8, s. 10] vidí fámu jako silně spjatou s pamětí a s její schopností zkreslovat, zvláště důležitým je pro něj prvek fantazie, čímž tak navazuje na své kolegy s psychoanalytickým přístupem. Dává ji do souvislosti s patologickým překrucováním vnímání jako je halucinace, deziluze, fiktivní vzpomínky či paramnézie, které se mohou pojit i s duševním onemocněním. Tvrdí, že problematika fám je se zkreslováním svědectví silně spjata, přesto jí však považuje za mnohem větší a komplikovanější problém. Fámu pak definuje jako šíření informace mezi jedinci, kdy každý z nich přináší výpověď o tvrzení, které mu bylo předáno jeho předchůdcem [8, s. 13]. Ačkoliv je přenos informace od jedince k jedinci integrální součástí fámy, celá její podstata netkví jen v tomto aspektu. Z tohoto důvodu experimenty většinou nevypovídají o podstatě fámy naprosto nic, neboť zkoumají jen její zkreslení v procesu šíření, a žádné nové poznatky v experimentu nemohou vyvstat, leda ty, které byly již konstatovány v předešlých výzkumech svědeckých výpovědí. Fáma je natolik komplexním sociálním fenoménem, že experimentování v této oblasti je složité, neboť má co do činění i s psychologickými principy, které se vztahují k chování skupin či společnosti jako celku, zejména k chování davu. V davu jedinec nejedná racionálně, chová se a myslí úplně jinak, než by se byl choval jako samostatně uvažující jedinec. Hart mnoho těží z práce *Instinkty stáda v míru a válce* (1914) Wilfreda Trottera. Trotter totiž tvrdil, že veškeré sociální jevy jsou vysvětlitelné stádním pudem. Pakliže je stádní instinkt maximálně stimulovaný a dominuje tak mysli, šíří se neracionální mínění a schopnost kritického uvažování se přímoúměrně snižuje. Právě tímto způsobem jsou akceptovány fámy či dezinformace i mezi lidmi, kteří by za běžných okolností byli schopni posoudit jejich nemožnost a nepravděpodobnost.

Klíč k pochopení fámy pak Hart vidí v prvcích, které jsou přítomny během jejího ústního šíření. Sdělení se sice komunikací pozměňuje, ale ne kvůli záměrné manipulaci šířitele či šířitelů, ale kvůli nevědomé síle a prvkům obsaženým v procesu samotném. Hart tak vidí jako stěžejní dva faktory – překrucování a stádní pud. Překrucování vidí jako zkreslení v komunikaci (např. jako v právně pojímané svědecké výpovědi), stádním pudem se inspiroval u Trottera. Autor nadto tvrdil, že při překrucování informací jsou přítomny tři mechanismy – selektivní pozornost, která způsobí, že si z předložené informace vezmeme pouze to, co nás zajímá; selektivní vybavování, v němž potlačujeme emocionálně ohrožující vzpomínky a klademe důraz na to, co nás nejvíce uspokojuje; a konečně podnětná síla otázek, které klademe. Tyto tři mechanismy nazývá psychickými komplexy, které definují a ovlivňují lidskou osobnost.

3 Klíčová práce Gordona Allporta a Leo Postmana

V meziválečném období, které se zaměřuje na psychologii svědka, je kritickým způsobem reflektováno období psychologie výpovědi, v němž byly zkoumány poznávací psychické procesy, které se podílejí na utváření výpovědi, a v němž většina závěrů vypovídala o její nespolehlivosti či nepřesnosti. Následující období již pracuje s výpovědí jako produktem poznávacích procesů a také s tím, že spolehlivost výpovědi závisí i na řadě situačních a osobnostních faktorů. Experimenty se tak zaměřují na to, jak člověk vnímá, jak si zapamatovává i jak posléze vypovídá. Pro konkrétní odpověď je v tomto období důležitá věrohodnost, která je však podmíněna znalostí celkové způsobilosti jedince podat spolehlivou výpověď [5, s. 35].

Během 2. světové války se šířilo mnoho fám, které byly vnímány jako národní ohrožení, jak v otázce bezpečnosti tak i morálky, což vedlo americkou vládu k ustanovení několika výborů, tzv. klinik fám (rumor clinic project), jež měly za úkol fámy shromažďovat, analyzovat a vyvracet, případně vzdělávat veřejnost v oblasti dané problematiky [11, s. 37]. Kliniky fám byly zakládány na vysokých školách a univerzitách a ve své podstatě představovaly specializovanou skupinu dobrovolných profesorů a studentů. Nejznámější takovouto klinikou byla bostonská, vzniknuvší v roce 1942 na popud Gordona Allporta, který zde s Robertem Knappem prováděl výzkumy, které ovlivnily odborné vnímání fám na několik desítek dalších let. Bostonská klinika se stala prototypem a vzorem pro všechny ostatní. Fámy byly do kliniky zasílány například čtenáři novin a časopisů, přičemž vybrané analyzované fámy nato vycházely jako sloupek v novinách Boston Herald.

Robert Knapp [11] viděl ve fámách projekci obav. Podle něj se jim daří zvláště v době sociálních hrozeb, a proto výzkumy o ní existují právě v takovýchto dobách. V dobách války vyvstávají zejména proto, že jsou odrazem určitých pocitů, ať už přání, obav, podezření nebo nepřátelství. Sám fámu definuje jako tvrzení o aktuálním tématu, kterému se má věřit a které se šíří bez oficiálního ověření [11, s. 22]. Fáma je pro něj specifický případ neformální sociální komunikace se třemi stěžejními charakteristikami – šíří se především ústně, nabízí informaci, tedy týká se určité osoby, události či stavu, a konečně vyjadřuje a uspokojuje emocionální potřeby komunity. Autor nicméně upozorňuje, že ne všechny fámy mají vždy tyto vlastnosti, některé z nich jsou pouze informativní, naopak jiné mohou sloužit pouze jako emocionální uspokojení.

Stěžejními výzkumníky v oblasti problematiky fám byli Gordon Allport a Leo Postman, jejichž kniha *The Psychology of Rumor* [1] se stala nejvlivnějším textem v oblasti výzkumu fám v první polovině 20. století, ovšem i dnes má své nezastupitelné místo. Autoři fámu definovali jako určitý výrok, kterému se má věřit a který se šíří od osoby k osobě zpravidla ústně, ovšem bez údajů, které by vypovídaly o míře skutečnosti [1, s. ix]. Dodávají, že na počátku každé fámy vždy stojí informace týkající se aktuální události, ovšem v procesu šíření

se zkreslí až do té míry, že nikdo už není s to posoudit, co je a co není pravda [1, s. 33]. Pravdivost fámy je dle nich teoreticky značně omezená, prakticky však nemožná. I oni tedy fámu viděli jako zkreslenou informaci a tak nutně došli ke stejnému výsledku jako výše jmenovaní autoři, tedy že čím déle je fáma šířena, tím více je zkreslována.

Fáma se dle nich šíří za dvou podmínek: pokud je jev, o němž vypovídá, pro jedince důležitý, a pokud jsou dosavadní informace o témže jevu nedostatečné nebo nejednoznačné. Těmito tvrzeními ustanovili základní pravidlo fámy, tedy že [1, s. 34]

$$R (\text{rumor}) = I (\text{importance}) \times A (\text{ambiguity}), \quad (1)$$

neboli

$$F (\text{fáma}) = D (\text{důležitost}) \times N (\text{nejasnost, nejednoznačnost}). \quad (2)$$

Vztah důležitosti a nejasnosti je násobný, tedy neexistuje-li jedna proměnná, vzniká nulový výsledek – fáma nemůže vzniknout. Ačkoliv tuto formulaci považují za základní pravidlo, je to spíše pouhá podmínka, která je navíc ustanovena pouze na několika málo zkoumaných případech.

Veškeré jimi provedené experimenty vycházely ze zmíněných psychologických poznatků o paměti a její schopnosti vybavovat si. Každý experiment probíhal za přítomnosti šesti až sedmi probandů, přičemž šíření bylo řetězovité, byla používána metoda sériové reprodukce. Proband dostával vizuální stimuly ve formě obrázků sugestivních sociálních scén, následně měl své poznatky sdělit dalšímu účastníkovi a tak proces šíření pokračoval až k poslednímu článku skupinového řetězce. Veškeré závěry o fámě jakožto informačním zkreslení tak vzešly z porovnání zadané zprávy (tedy toho, co skutečně bylo na obrázku) a konečné zprávy, která se dostala k poslednímu členovi experimentální skupiny.

Takto uchopený fenomén následně analyzují v kontextu individuální psychologie jako zkreslení. Informace se zkreslují jak jedincovým vnímáním světa, jeho dojemem ze sdělení, tak i jeho pamětí, ale i transformací informace šířením od osoby k osobě. Tato změna v sociální i individuální paměti má tři aspekty, které autoři nazývají (1) redukce, (2) tvarování a (3) přizpůsobení. Redukce, tedy eliminace detailů, vzniká tím, že čím více je fáma šířena, tím je náchylnější ke zkracování a zestručňování pro snadnější uchopitelnost. Z laboratorních experimentů autorů vzešel fakt, že nejvíce detailů z přenášené informace se vytrácí na samém počátku série reprodukce. Každou následující verzí tak počet zachycených detailů klesal, přičemž autoři nadto předpokládali, že ve skutečnosti je míra zkreslení ještě znatelnější [1, s. 76, 148]. Takto zredukovaná informace je posléze tvarována způsobem, že je zdůrazněn nějaký detail. Tvarování si lze v podstatě představit jako selektivní percepci, zpracování, vnímání, a je nedílnou součástí každého procesu šíření fám, i když svou roli sehrává i konstituce skupiny, v níž je šířena. V posledním stádiu procesu je fáma přizpůsobována, tříbena a upravována ve shodě se zájmy, přístupy ale i stereotypy [1, s. 134–136]. Podle autorů je tato třísložková koncepce aplikovatelná na veškeré fámy, které jsou šířeny jak v různých společnostech, tak i skupinách. Nadto tvrdí, že třísložkový stupeň zkreslování je univerzální, ovšem uznávají, že za určitých podmínek může být aplikace oslabena (příkladem mohou být tresty za šíření fám v nacistickém Německu).

Velké kritice ze sociologické pozice podrobil autory Tamotsu Shibutani [16], který vytýkal zejména to, že formulace jako laboratorní podmínky, základní pravidlo či dynamika jsou zavádějícími pojmy, které budí dojem, že celá práce je ustanovena na základě přírodních věd, nicméně jejich práce není zdaleka podpořena natolik přesvědčivými důkazy. Ve skutečnosti jen málo jejich výroků o fámě je původních a Shibutani tak v jejich publikaci vidí spíše

sebrané a utříděné názory dřívějších výzkumníků, přičemž některé v tehdejší době stěžejní práce autoři přehlížejí (např. víceúrovňovou teorii Prasada, psychoanalytický přístup Harta a Junga aj.). Jejich základní pravidlo fámy je v podstatě McGregorovou teorií o faktorech, které ovlivňují lidské postoje, předsudky a přesvědčení. Douglas McGregor v roce 1938 argumentoval, že vliv subjektivních faktorů na postoje a předsudky je limitován stupněm nejasnosti daných situací a rovněž tím, že tento vliv závisí na míře důležitosti pro jedince, který je do těchto situací zapojen [12, s. 192]. Allport s Postmanem si tak vypůjčili McGregorovu dvoučlennou rovnici, na níž ustanovili svůj výzkum. Svůj tříložkový model zkreslování informací zase převzali od Bartletta, což ovšem i sami přiznávají [1, s. 143]. Stěžejní výtkou k celé jejich koncepci je však to, že fáma jakožto sociální fenomén není jen o jednoduchém faktu, že je kdosi zapojen do procesu jejího šíření, ale má mnohem hlubší příčiny. Jejich práce je tak jejich předpoklady omezena jak teoreticky, tak metodologicky, čímž se podstatně snižuje užitečnost jejich modelu a výsledků z něj vycházejících. Autoři totiž kompletně ignorovali komunikační síť, nebyli schopni vidět fāmu a jedince zapojené do jejího šíření jinak než jen nevědomě reagující členy svého zkonstruovaného modelu.

Na další problematické aspekty jejich experimentů, které neodpovídají reálnému šíření, upozorňuje David Coady [4, s. 90–91]. V reálném životě, na rozdíl od uměle zkonstruovaných experimentů, je tolik odlišností a považovat fāmu za zkreslenou informaci je naprosto nedostačující, neboť k takovému zkreslování jako v experimentech ve skutečnosti může dojít jen stěží (navíc je jimi za zkreslení považována být sebemenší změna obsahu). Problematické aspekty dále spatřuje v tom, že (1) lidé v běžném životě obvykle mají o předmětu fámy nějaké předchozí znalosti a skutečné fámy vypovídají o skutečných událostech a jevech, které jsou pro většinu lidí důležité. (2) Fámy se šíří mezi lidmi, kteří se znají, tudíž jedince ovlivňuje i to, kdo mu ji řekl a za jak důvěryhodnou on sám tuto osobu považuje. (3) Ve skutečnosti mohou šířitelé fām více než jen předávat obsah fámy. Mohou také poukázat na to, zda obsahu sami věří či nikoliv, mají možnost poukázat na některé problematické části výpovědi či naopak vyzdvihnout jiný detail. (4) Lidé, jež fāmu zaslechnou, mají v reálném životě možnost ji dál nepředat. Stejně tak mají možnost klást doplňující otázky a ověřovat si obsah fámy sami. (5) Fámy se ve skutečnost nešíří řetězovitě, ale spíše metaforicky formou sítě.

Podle Allporta a Postmana je primárním motivem pro šíření fámy snaha zbavit se emocionálního tlaku, přičemž velkou úlohu hraje projekce či vlastní přání. Její šíření stejně tak může sloužit k ospravedlnění určitého pocitu nebo k vysvětlení, proč se člověk cítí či chová, tak jak se cítí či chová. Ovšem naprosto opomíjejí faktor obav a jejich příčin, který se v následujících dekádách ukázal být, zejména pro sociologicky orientované badatele, jako naprosto stěžejní [6], [15], [17]. Ze sociologického pohledu je spíše důležitější snaha nalézt smysl světa a prostředí, v němž žijeme, tedy snaha objevit přijatelné vysvětlení pro matoucí a nejasné situace. Pro výzkumy dalších dekád je tak dosti těžké přijmout závěry ustanovené na základě laboratorních experimentů, protože studovat fāmu izolovaně od sociálních situací, v nichž vzniká a šíří se, způsobuje pouze mezery v jejím poznání. Není možné jí porozumět bez detailního poznání podmínek, za nichž se zrodila, a bez zkoumání mezilidské interakce, skrze níž se šíří.

4 Reflexe závěrů Allporta a Postmana ve výzkumech 40. a 50. let

Shibutani nebyl jediný, kdo výzkumníky kritizoval. Chorus [9, s. 314] podnikl vlastní experiment, ve kterém se pokusil vypořádat se s chybějícími faktory v modelu základního pravidla fámy, které jsou podle něj nutné do formulace začlenit. Uznává faktory důležitosti a nejasnosti, ale do rovnice je nutné zahrnout faktor individuálních dispozic. Do stávající rovnice tak přidal proměnnou *c*, vyjadřující souhrnně kritickou kompetenci účastníků procesu šíření (tou je například prozíravost, volní faktor, morální kritika či svědomí a zodpovědnost).

Kritickou kompetenci uvažoval i Theodore Caplow [3], zabývající se fámami v době 2. světové války, přičemž spatřuje efekt jejich šíření ve zvyšující se validitě tvrzení. Caplow vidí fámu jako proces scestné formy komunikace a poukazuje na podobnost experimentů na poli fám s experimenty validity očitého svědectví. Caplow studoval šíření fám mezi vojáky v Pacifiku během 2. světové války a naznačil, že válečné podmínky snižují jak celkovou míru zkreslování informací, tak i šíření falešných fám. Jedním z důvodů může být fakt, že v těchto dobách je důležitá jedincova důvěryhodnost – tedy pokud by někdo šířil falešné fámy, napříště by byl z jakékoliv komunikace vyloučen. Tímto vznikala vysoká informační úroveň, která vedla k eliminování falešných fám a jinak zkreslených informací či dezinformací. Caplow stejně jako jiní uvádí, že většinou na procesu šíření participuje vícero kanálů, skrze něž je fáma šířena metaforou sítě, nikoli pouze řetězovitě jako v experimentální situaci.

Většina tendencí ke zkreslení, které vyvstaly v experimentech, fakticky neexistuje a je nutné se vyvarovat generalizaci o interakčním procesu z laboratorních experimentů. Caplow také svojí analýzou ukázal, že většina fám ve své konečné podobě vykazuje mnoho detailů a je tak v protikladu k teorii Allporta a Postmana spíše zhuštěná než oproštěná a zestručněná. Caplow stejně tak analyzuje nesoulad mezi svými zjištěními s těmi Allporta a Postmana, který spočívá ve dvou mechanismech, v nichž je zkreslení v procesu šíření eliminováno nebo je mu zabráněno. Za prvé, fáma je většinou vyslechnuta více než jednou a taktéž je více než jednou předána dál, navíc recirkulace vede k eliminaci různých variant. Za druhé, jedinci zapletení do předešlých informačních nepřesností jsou ze šíření fámy vyloučeni [3, s. 301]. Další rozdílnosti mohou být vysvětleny tím, že v laboratorních experimentech je předáván obsah velmi detailní a tím i komplikovaný. Naproti tomu ve skutečnosti jsou fámy relativně jednoduché, nekomplikované, s minimem nepodstatných detailů. Důležité je také to, že v experimentech jsou lidé nuceni komunikovat, neboť jen následují instrukce examinatora, jenže tomu tak skutečně není – lidé komunikují především z vlastní vůle a iniciativy.

Další výtky přišly od Warrena Petersona a Noela Gista [13], jež vlastním výzkumem otestovali závěry Allporta a Postmana. Autoři následně vznesli kritiku na jejich adresu z důvodu formulace o zkreslování v průběhu šíření fámy a navíc vyčítají, že metodologický přístup ke zkoumání skutečných fám nelze v žádném případě ztotožnit s tím v experimentální psychologii a že svým přístupem a koncepcí zkreslení opomíjejí důležitější faktory. Hlavní omezení experimentů pak tkví v tom, že v porovnání se skutečnými situacemi v životě je vše odlišné, jenže Allport s Postmanem tvrdí, že fámy v přirozeném prostředí sice nemusejí být tak živé či emocionálně zbarvené jako v experimentu, ale že vycházejí ze stejného psychologického kontextu a principu. Pravdou ale je, že studium fámy v nekontrolovatelném prostředí s sebou přináší vážné metodologické potíže. Fáma je pomíjivý a jen stěží zachytitelný fenomén, který nemůže být dostatečně prozkoumatelný v historické perspektivě. A čekat až zájem o fámu opadne, znamená ztratit velké množství základních informací, případně i následnou racionalizaci.

Přístup Petersona a Gista, na rozdíl od toho Allporta a Postmana, neopomíjí fámu jakožto formu veřejného mínění či jako kolektivní proces a autoři ani nepředpokládají, že sociální kontext, v němž se fáma objevuje, může být zredukován do jednoduchého řetězce subjektů a že široce rozšířená cirkulace fám není nic jiného než jen pouhé přidání nových a nových článků řetězce a že fáma tímto může být vysvětlena jako pervazivní psychologický mechanismus či jako ekonomizující proces paměti. Kritika je také mířena na to, že je naprosto přehlížena možnost, že tentýž jedinec může šířit různé verze fámy při každém jednotlivém setkání, a to nejen vinou paměti, ale i kvůli odlišným druhům vztahů s těmi konkrétními osobami [13, s. 161]. Jasně tak dokládají, že jedinec není jen pasivně reagujícím na stimuly, jak předpokládají Allport s Postmanem, ale že jedná v situaci, která je problematická a něco

mu připomíná. Vyvracejí tak jejich předpoklad, že podstata fámy tkví ve vnímání, paměti a vzpomínání – ve zkrslení.

Peterson s Gistem [13] spařovali v procesu šíření jako hlavní tu skutečnost, že se fáma chová jako sněhová koule. Metafora sněhové koule naznačuje zvětšování celku, ale rovněž to, že veškeré její details jsou zakrývány stále nově se nabalujícími vrstvami sněhu. Navíc nevidí fámou jako nepravdivou zkrslenou informaci, ale jako neověřenou zprávu či vysvětlení rozšířené mezi lidmi, které se týká události, jevu či otázky veřejného zájmu [13]. Autoři ji pokládají i za formu kolektivního jednání, čímž se inspirovali v dizertační práci Shibutaniho z roku 1940. V souvislosti s veřejným míněním autoři pojmají fámou jako produkt kolektivního úsilí interpretovat problematickou situaci, kterou veřejnost považuje za důležitou, ale o které jí chybí spolehlivé informace [13, s. 159]. Jako forma veřejného mínění může být vytvářena skupinou lidí se zájmem o události či záležitosti, které jsou součástí jejich komunikace, a skrze níž vyjadřují své postoje a názory, týkající se těchto záležitostí, a interpretují je v určitém kulturním kontextu.

5 Ojedinele názory: fáma jako společenský fenomén

Výše zmíněné nedostatky v experimentech a tvrzeních nejenom Allporta a Postmana poukazují na jejich nedostatečnou konceptualizaci a nemožnost vysvětlení pravé podstaty fámy, kterou autoři chybně vnímali čistě jako individuální fenomén, který je pouhým zkrslením informace. Naprosto opomenuli její sociální kontext a především společenský dopad. Již bylo řečeno, že v první polovině 20. století se výzkum fámy týkal zejména oblasti forenzní, potažmo sociální psychologie, kterou však nezajímala jako společenský fenomén. Jedním z výzkumníků, kteří pojímali fámou jako víceúrovňový společenský fenomén, byl Jamuna Prasad, jenž v roce 1935 přišel s vlastní víceúrovňovou koncepcí fámy, v níž zdůrazňoval funkci individuálního afektu a kognice [14, s. 129]. Jeho práce však zůstala nepovšimnuta, výzkumy fám ve 30. a 40. letech na ni neodkazovaly, práce nebyla nikde zmiňována a zapadla, zřejmě právě kvůli jeho koncepci, která do tehdejšího směru bádání nezapadala. Ve svém rozšiřujícím článku z roku 1950 s nelibostí kvituje fakt, že je stále přijímána vidina fámy jakožto projekce, která se táhne od Junga, po Harta až k Allportovi s Postmanem [14]. Prasad však této teorii odporuje a staví se silně proti ní.

Autor sám ve 30. letech zdokumentoval fámy šířící se po devastujícím zemětřesení v severní Indii v roce 1934, z nichž vyvodil vlastní teorii sociálních a psychologických procesů, které participují na vzniku a transmisi fámy. V jeho teorii je zdůrazňován především situační kontext a podmínky intenzivní obavy a nejistoty vedoucí k postojům, které usměřují lidskou pozornost i reakce na určité situace. Tento postoj má podle něj čtyři dimenze – afektivní dimenzi obavy, kognitivní dimenzi nejistoty, dimenzi hledání smyslu v kulturních vírách a mýtech a za čtvrté dimenzi pocitů skupinové příslušnosti a identity [14, s. 137]. V podstatě tak ve fámách viděl odraz emocionální, kognitivní, kulturní a sociální struktury, které jsou spolu těsně spjaty. Prasad rovněž tvrdil, že fáma není jen důsledkem obav z neznámého, ale taktéž, že slouží jako ospravedlnění afektu, který člověk zažívá. Touto myšlenkou ovlivnil Leona Festingera, který ji ke konci 40. let rozvinul v teorii kognitivní disonance [7] (tedy napětí mezi navzájem se vylučujícími obsahy vědomí, které způsobují to, že když se mysl člověka setká s informací, která odporuje jeho dosavadnímu věděni, má jedinec tendenci tuto novou informaci vytěsnit). Festinger tvrdil, že fámy vznikají tehdy, pokud jsou události kognitivně nejasné či matoucí, tedy když nemohou být jasně uchopeny a tím pádem i pochopeny. Kognitivně nejasné události pak produkují pocity ohrožení či nepříjemnosti, zejména proto, že jejich důsledek je nemožné dopředu odhadnout. Fámy jsou pak oním vysvětlením, které poskytuje jasné odpovědi na tyto události, slouží jako jejich zarámování v rámci určitého sociálního kontextu.

Dalším badatelem s přístupem k fámě jako společenskému fenoménu byl Ikutaro Shimizu. Ten se věnoval zejména empirickému pozorování nedůvěry v oficiální média či absenci tisku, zejména pak srovnával vliv totálního informačního zhroucení nařízeného vládními autoritami během revolty mladých vojáků 26. února 1936 v Tokiu. Tento incident měl dalekosáhlé důsledky jak pro média, tak i pro informační politiku státu. Nastolená krize byla natolik závažná, že koncem druhého dne vláda vyhlásila stanné právo. Toto vládní nařízení cíleného informačního výpadku, které mělo nastolit kontrolu cirkulace informací a které zapříčinilo totální výpadek jakýchkoliv zpráv, způsobilo, že vzniklo velké množství fám, které byly rapidně šířeny mezi povrchně informovaným obyvatelstvem, jehož členy viděl jako aktivní a produktivní, se schopností šířit a zpracovávat přijaté informace na interpersonální úrovni [18, s. 33]. Tato oficiální cenzura a nesmyslné informace nabízené oficiálními informačními kanály nemohly lidu dát to, co hledal. Ten tak logicky hledal náhradu informací jinde – ve fámách.

Schäfer [18] tvrdí, že Shimizu v té době pronikl do podstaty zkoumaného problému mnohem hlouběji než například Prasad. Tvrdil totiž, že lidé žijící v moderní společnosti si navykli na každodenní užívání tisku, který považují za důvěryhodný a spolehlivý. Na jedné straně ho potřebují, protože každodenní život je čím dál tím více ovlivňován událostmi, které se stávají mimo náš dosah a nejsme (a ani nemůžeme být) jejich přímými svědky, ovšem na straně druhé v těchto oficiálních zdrojích informace o důležitých událostech často chybí či jsou nedostatečné či rozporuplné. V tomto kontextu tak považoval fámy za důležitý zdroj informací v každodenním životě lidí a navzdory tomu, že mohou ukazovat pokřivený obraz společnosti, jsou hluboce spřízněné s realitou každodenního sociálního života [cit. v 18, s. 33].

Zmíněné ojedinělé pohledy sociologů, které stály v první polovině 20. století osamoceně mezi názory psychologů, se staly základem pro pozdější rozvoj sociologických teorií a přístupů ke zkoumání fám. Zmíněn byl faktor obav a jejich příčin, který byl dále rozvíjen zejména prizmatem funkcionálního přístupu [15], [17], faktor důvěry v institucionální informační zdroje [6], [17], který vyvstává do popředí zejména v souvislosti s totalitními režimy, cenzurou či omezováním svobody projevu a šíření informací [18] či situační kontext nejasnosti a společenských změn [6], [15], [17].

Závěr

Výzkum fám se v první polovině 20. století pojil s forenzní psychologií, případně se sociální psychologií. Ve středu zájmu problematiky stál jedinec a jeho schopnost zkreslovat informace, přičemž velkou roli hraje míra percepce, paměť i forma šíření, tedy řetězovité šíření od jedince k jedinci, v němž je informace každým dalším předáním více zkreslována. Empiričtí výzkumníci první poloviny 20. století fámou zkoumali jako špatně namířenou, zkreslenou informaci. Hlavními metodami byly laboratorní experimenty, které se ovšem postupem času ukázaly být jako nedostačující a zavádějící, zejména proto, že fámou analyzovaly jako pouhý článek řetězu, který má uměle zkonstruovaný počátek a konec. Laboratorní výzkumy fám byly posléze silně kritizovány, neboť o skutečných příčinách vzniku, důvodech šíření ani jejich důsledcích naprosto nic nevypovídaly. Odlišnost v závěrech laboratorních experimentů, které používali zastánci psychologického přístupu, a závěrech sociologů, které byly ustanovovány na základě přímého či nepřímého pozorování, archivního výzkumu či terénního výzkumu s rozhovory, jsou tak logické. Jednou z mnoha výtek na adresu psychologů byla fiktivnost a umělá zkonstruovanost experimentů, které již z podstaty nemohly o těžko uchopitelném jevu, jakým fáma je, vypovědět nic. Naproti tomu sociologové vycházeli z jiné metodologie a zvolili si pro své výzkumy reálné situace, skutečné prostředí, v němž fáma spontánně vzniká a kde se interakcí šíří.

Dodnes významné práce, které se staly základem problematiky fám, vznikly v období první poloviny 20. století. Z této doby tak pocházejí první definice, které jsou v odborných pracích reflektovány, přestože s modifikacemi, dodnes. Mnoho studií o fámách v první polovině 20. století bylo založeno na tehdy populárním konceptu zkreslení v sériové transmisi. Ačkoliv takovéto studie o falešné výpovědi byly prováděny přesně a pečlivě, a navíc významně přispěly k problematice vnímání a paměti, složitý fenomén fám objasnily velmi málo. V tomto kontextu tak příspěvek poukázal na několik těchto výzkumů, které se soustředily na problematiku fám, ať už z hlediska validity svědecké výpovědi a jejího zkreslení či z hlediska schopnosti paměti. Výzkumy v dalších dekádách, které navazují na ojedinělé práce sledované doby se sociologickým přístupem, vidí fámu jako problém kolektivního rázu. Důležitý není ani tak jedinec jako kolektiv. Výzkum se tak soustředí na zjišťování toho, co fáma společnosti přináší, o čem vypovídá a na co poukazuje. Více již není nahlížena jako informace, která vadí, naopak takový přístup je kritizován, neboť už je počítáno s tím, že fámy mohou být pravdivými a v určitém kontextu i přesnými informacemi. V takovémto pojetí fáma představuje výsledek společného racionálního a intelektuálního úsilí skupiny dospět k uspokojivému výkladu událostí. Je poukazováno na to, že informace, která není dostupná na formálních kanálech, způsobuje, že lidé mají sklon ji hledat jinde a kvůli tomuto nedostatku ji i v tomto smyslu interpretovat. Takto je pak fáma nahlížena jako forma kolektivního řešení problému, neboť členové skupiny se jejím šířením snaží interpretovat pro ně nejasné události.

Fámy mohou ve společnosti plnit důležitou roli, rozplétání jejich významu umožňuje odkrývat sociální obavy nebo přinášet momenty k poznání událostí, o něž se veřejnost zrovna zajímá a které shledává důležitými. Studium fám tak v tomto světle může pomoci porozumět tomu, do jaké míry je myšlení a přemýšlení ovlivněno sociálně, neboť častokrát to, co si myslíme, není univerzální, ale je svázáno s tím, co si myslí ti kolem nás. Takto pak při vnímání fámy instinktivně používáme svůj pohled na to, jak svět funguje, a své měřítko, které je ovšem pevně sociálně svázáno, ve své podstatě je Schützovou příruční zásobou vědění, která nám dopomůže k tomu, abychom buď fámu zamítli jako dezinformaci, nebo ji přijali, a to i přesto, že fakta mohou být pochybná.

Literatura

- [1] ALLPORT, G.; POSTMAN, L.: *The Psychology of Rumor* (Reissued). New York: Russel and Russel, 1965.
- [2] BARTLETT, F.: *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- [3] CAPLOW, T.: Rumors in War. *Social Forces*. 1947, Vol. 25, Issue 3, pp. 298–302.
- [4] COADY, D.: *What to Believe Now*. Malden, Wiley-Blackwell, 2012.
- [5] ČÍRTKOVÁ, L.: *Forenzní psychologie*. Plzeň, Aleš Čeněk, 2013.
- [6] DIFONZO, N.; BORDIA, P.: *Rumor Psychology. Social and Organizational Approaches*. Washington: American Psychological Association, 2007.
- [7] FESTINGER, L.: *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, Stanford University Press, 1962.
- [8] HART, B.: The Psychology of Rumour. *Proceedings of the Royal Society of Medicine. Section of Psychiatry*. 1916, Vol. 9, pp 1–26.
- [9] CHORUS, A.: The Basic Law of Rumor. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1953, Vol. 48, Issue 2, pp. 313–314.
- [10] KAPFERER, J.: *Fáma nejstarší médium světa*. Praha: Práce, 1992.

- [11] KNAPP, R. A.: Psychology of Rumor. *The Public Opinion Quarterly*. 1944, Vol. 8, Issue 1, pp. 22–37.
- [12] MCGREGOR, D.: The Major Determinants of the Prediction of Social Events. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1938, Vol. 33, Issue 2, pp. 179–204.
- [13] PETERSON, W.; GIST, N.: Rumor and Public Opinion. *American Journal of Sociology*. 1951, Vol. 57, Issue 2, pp. 159–167.
- [14] PRASAD, J.: A Comparative Study of Rumours and Reports in Earthquakes. *British Journal of Psychology*. 1950, Vol. 41, Issue 3, pp. 129–145.
- [15] ROSNOW, R.; FINE, G. A.: *Rumor and Gossip: The Social Psychology of Hearsay*. New York: Elsevier, 1976.
- [16] SHIBUTANI, T.: The Psychology of Rumor by Gordon W. Allport; Leo Postman. *American Journal of Sociology*. 1948, Vol. 53, Issue 4, pp. 319–320.
- [17] SHIBUTANI, T.: *Improvised News: A Sociological Study of Rumor*. Indianapolis, Bobbs-Merrill Company, 1966.
- [18] SCHAFER, F.: Public Opinion and the Press: Transnational Context of Early Media and Communication Studies in Prewar Japan, 1918–1937. *Social Science Japan Journal*. 2010, Vol. 4, Issue 1, pp. 21–38.
- [19] STERN, W. Abstracts of Lectures of the Psychology of Testimony and on the Study of Individuality. *The American Journal of Psychology*. 1910, Vol. 21, Issue 2, pp. 270–282.
- [20] STERN, W. The Psychology of Testimony. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1938, Vol. 34, Issue 1, pp. 3–20.

TOWARD THE EMPIRICAL RUMOUR RESEARCH

This article describes empirical research of rumour in the first half of the 20th century. These decades were full of seminal works affecting research in following years not only in this field. It is shown that the most important aspect of rumour research was forensic psychology, mainly research on memory, perception and reception of information. By this time rumour was considered as distorted information and was studied in this way. The article discusses the most significant research in this field – Allport and Postman's experiments – and reflects them in the following scientific discussion. It also shows rare opinions of a few sociologists which envisage rumour as collective phenomena. Although rumour isn't considered as distorted information nowadays, the research of the first decades of the 20th century functions as a canvas of today's knowledge on this topic.

ZU DEN ANFÄNGEN DER EMPIRISCHEN UNTERSUCHUNG VON GERÜCHTEN

Dieser Beitrag befasst sich mit der empirischen Untersuchung der Gerüchte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In jenem Zeitraum wurden grundlegende Experimente durchgeführt, welche die empirische Forschung in den nachfolgenden Jahren beeinflussten, und dies nicht nur auf dem gegebenen Gebiet. Es wird auf den Zusammenhang zwischen derart ausgerichteten Untersuchungen und dem Gebiet der forensischen Psychologie hingewiesen, konkret der Erforschung des Gedächtnisses, der Wahrnehmung und der Aufnahme von Informationen, und dies deswegen, weil in dieser Zeit das Gerücht als verzerrte Information betrachtet wird. Der Beitrag enthüllt anschließend die bedeutendsten Forschungen und zeigt deren Spuren in der nachfolgenden wissenschaftlichen Diskussion auf. Darüber hinaus beleuchtet er die persönlichen Meinungen einiger weniger Soziologen, welche Gerüchte als Problem von rein kollektivem Schlag ansehen. Obschon die heutige Sozialforschung das Gerücht nicht mehr nur als verzerrte Information betrachtet, ist die Forschung der ersten Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts Ausgangspunkt der heutigen Erkenntnisse über diese höchst aktuelle Problematik.

POCZĄTKI BADAŃ EMPIRYCZNYCH NAD PLOTKAMI

Artykuł poświęcony jest badaniom empirycznym nad plotkami prowadzonym w pierwszej połowie XX wieku. W tym okresie przeprowadzono bowiem główne eksperymenty, które wpłynęły na badania empiryczne podejmowane w kolejnych latach, zresztą nie tylko w tej dziedzinie. Wskazywano na powiązanie tak ukierunkowanych badań z dziedziną psychologii sądowej, konkretnie z badaniami pamięci, postrzegania i przyjmowania informacji. Wynikało to z faktu, iż w tamtym okresie plotkę uważano za zniekształconą informację. W artykule przedstawiono również najważniejsze badania i ich wpływ na późniejszą debatę naukową. Ponadto wyjaśniono specyficzne opinie kilku socjologów, którzy plotki uważali wyłącznie za problem o charakterze kolektywnym. Dzisiejsze badania społeczne nie utożsamiają już wprawdzie plotki wyłącznie ze zniekształconą informacją, jednak badania prowadzone w pierwszych dekadach XX wieku stanowią tło współczesnej wiedzy na temat tego istotnego zagadnienia.